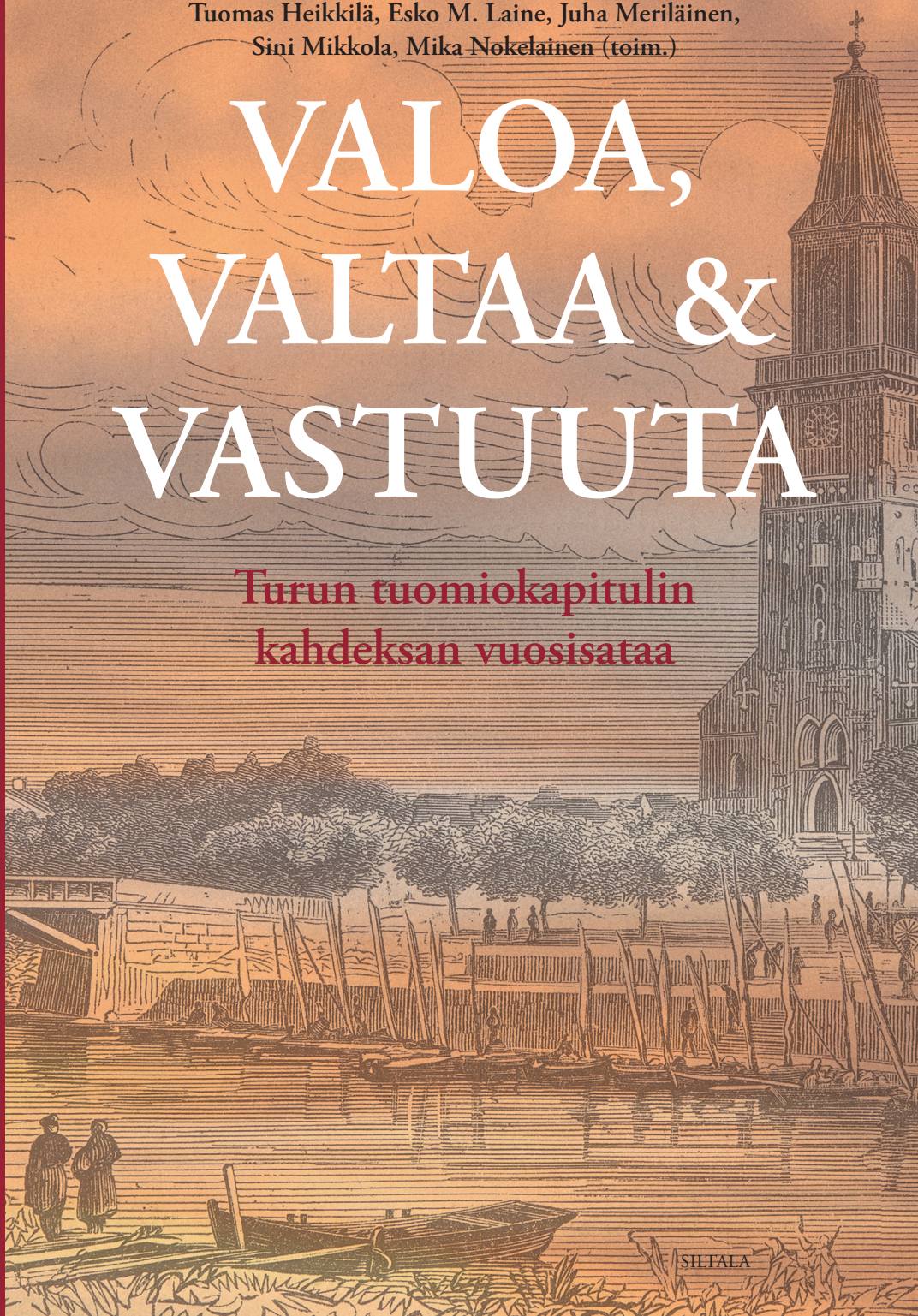

Tuomas Heikkilä, Esko M. Laine, Juha Meriläinen,
Sini Mikkola, Mika Nökeläinen (toim.)

VALOA, VALTAA & VASTUUTA

Turun tuomiokapitulin
kahdeksan vuosisataa

VALOA, VALTAA JA VASTUUTA

VALOA, VALTAA JA VASTUUTA

Turun tuomiokapitulin
kahdeksan vuosisataa

Tuomas Heikkilä
Esko M. Laine
Juha Meriläinen
Sini Mikkola
Mika Nokelainen (toim.)

KUSTANNUSOSAKEYHTIÖ SILTALA

© Kirjoittajat ja Turun arkkihiippakunnan tuomiokapituli 2026

ISBN 978-952-388-656-8

Kannen suunnittelu: Karoliina Haapalehto

Taitto: Jaana Tarsa

Paino: Livonia Print, Latvia 2026

Kannen kuvat:

Etukansi: Turun Aurajoen eteläranta ja Tuomiokirkko vuonna 1852. Kuva on osa *Borgå*

Tidning -lehden Turku-aiheista kuvasarjaa. Kaivertaja R. Haglund. Museovirasto.

Takakansi: Kirkkoväkeä Turun tuomiokirkon portailla. Valokuva: *Turun Sanomat*,
Turun kaupunginmuseo.

Sisällys

Esipuhe	9
Johdanto	11

KESKIAJAN TUOMIOKAPITULI 15

Valoa kirkolliseen alkuhämmärrään 15

Juhlavuosi, jota ei ole olemassa	16
Pieni joukko, suuri tehtävä	20
Kaniikit, hiippakunnan pappiseliitti	24
Tuomiokapituli olemme me	27

Liturgiaa, byrokratiaa ja mieltenmuokkausta 31

Liturgiaa täältä ikuisuuteen	34
Tiedon vartijat	40
Virastoarkea – juridiikkaa ja byrokratiaa	45
Varallisuus välineenä	49
Kristillisen minäkuvan rakentajat	55
Keskiajan kaniikkien perintö	63

TUOMIOKAPITULI UUDEN AJAN ALUSSA 65

Tuomiokapituli valtakunnanpolitiikan ristipaineessa 65

Kurjistuva kapituli ja luterilaisen opinkäynnin avautuminen	65
Tulen ja hajaannuksen jälkeen: tuomiokapituli elpyy	71

Tuomiokapituli ja piispa kristittyjä kasvattamassa 77

Kansan kristinoppitaitoja kohentamassa	77
Erontekoa väärän ja oikean opin välillä	86
Edistetään hyveitä, suitsitaan paheita	91
Avoliiton ja perhe-elämän ihanteiden istutusta	99
Köyhistä ja vaivaisista huolehtimisen velvoite	109
Tuomiokapituli luterilaisen yhteiskunnan rakentajana	114

**PIISPAT, TUOMIOKAPITULI JA MAALAISSRAHVAS LUTERILAISEN
KASVATUSKRISTILLISYYDEN VUOSISADOILTA DEMOKRATIAN
LÄPIMURTOON 116**

Piispa ja tuomiokapituli kansankasvattajina ja vallankäyttäjinä 116

Kasvatuksen pitkä linja muotoutuu 116

Piispan tehtävät, toimivalta ja asema 117

**Yksimielisyys, esivallan kunnioitus ja jumalanpelko
kasvatustavoitteina 121**

Yksimielisyyden ihanne käytännössä 121

Esivallan kunnioitus korostuu 122

"Jumalainen meno" uskon ja kristityn elämän lähtökohtana 125

Jumalan pelko uskon ytimenä 125

Pyhyiden kunnioittaminen messussa ja arjessa 126

Hurskauden ihanteita 131

Kylien kontrollointi 136

Kansanopetus, tuomiokapitulin haastava ja pitkälinninen missio 138

Katekismus kansanopetuksessa 138

Oppivelvollisuus ilman kouluja 141

Katekismuskoulutukset asialistan kärjessä 146

Kirkossa käymisen velvollisuus ja kristityn malli 151

"Muista ettäs pyhität lepopäivän" 151

Pyhä ja pahe kirkkomatkoilla ja messussa 152

Kirkkopahennus ja väkivalta ongelmina 154

Kirkossa oikeaan aikaan ja oikealla paikalla 157

Laiminlyönnit herättävät huolta 165

Isoviha koettelee tuomiokapitulin pyrkimyksiä 168

Tuomiokapitulin ja papiston pako Ruotsiin 168

Poikkeusolojen kasvatustavoitteet 169

Isonvihan pitkä varjo ja alkava maallistuminen 171

Rajoitetaan juoppoutta ja karkeitä syntejä 173

Kylät ja yökunnat kirkkokuria palauttamassa 174

Toivoton yritys ulottaa kontrolli myös yksityiseen hartauden
harjoitukseen 177

Isoviha yksinkertaistaa uskonnollista tapaa 178

Menetetty sukupolvi? 180

Pietismi, herätysliikkeet ja joukkojärjestäytymisen haaste 185

Radikaalipietismin nostattama myrsky 185

Uudenlaista toimijuutta maallikoille 187

Kansalaisyhteiskunnan orastus ja yhteiskunnan muutos haastavat tuomiokapitulin kasvatusihanteet 192

Uudistuva kirkkohallinto 192

Piispantarkastukset ja kirkollinen tapa muutoksessa 196

”Alas lyökää koko vanha maailma”: työväenliike tuomiokapitulin haastajana 198

TUOMIOKAPITULI ITSENÄISESSÄ SUOMESSA 199

Sääty-yhteiskunnan kirkko etsii uutta identiteettiä 199

Prologi: Suuri yksinäinen 199

Sisällissota ja kirkko 201

Kamppailu modernisaatiota vastaan leviää kapituliin 203

Fasismia ja siveellistä mädäntyneisyyttä vastaan 210

Kirkko kansainvälistyy ja herää sosiaalisesti 221

Synkkä yö 221

Tuomiokapituli moniammatillistuu 223

Arkkipiispan työtaakkaa kevennetään supistamalla hiippakuntaa 230

Kirkko murroksessa 238

Kritiikkiä molemmilta laidoilta 238

Yhteiskunnan murros mullistaa kirkon työn 243

Tuomiokapitulin toiminnallinen osasto syntyy 249

Kahden paimenen hiippakunta 252

Naisten pappeus työllistää kapitulia 252

Valtion virastosta kirkon konttoriksi 258

Turku saa jälleen piispan 266

Uudelle vuosituhannele 273

Epilogi: Ihmisistä riippumatonta vanhaa kristillistä perintöä 278

Yhteiskunnan laaja-alaisesta vaikuttajasta

kirkolliseksi toimijaksi 283

Lähdeviitteet 294

Lähteet ja kirjallisuus 310

Henkilöhakemisto 333

Esipuhe

Hyvä lukija,

1200-luvun jälkipuoliskolla perustettu Turun tuomiokapituli loi perustan suomalaiselle julkiselle hallinnolle, koulutukselle ja sivistykselle. Vuonna 2026 vietettävä Sydämen sivistystä -juhlatuosi kutsuu huomaamaan kaiken sen yhteisen hyvän, jota kirkko on mukana rakentamassa.

Kädessäsi oleva teos *Valoa, valtaa ja vastuuta* kuvaa tuomiokapitulin 750-vuotista historiaa, jossa kirkko, yhteiskunta ja ihmisten arki kietoutuvat toisiinsa. Tämä tutkimukseen ja lähteisiin nojaava rikas ja moniääninen kokonaisuus tekee näkyväksi, miten tuomiokapituli on eri aikoina kantanut vastuuta, käyttänyt valtaa ja tuonut valoa ympäröivään yhteiskuntaan.

Teos muistuttaa, että historia ei ole vain menneisyyden tahtumien kokoelma. Se on kertomus ihmisistä, heidän valinnoistaan, erehdyksistään ja toivostaan. Siitä, miten yhteisiä asioita on hoidettu ja miten yhteistä hyvää on rakennettu eri aikoina.

Haluamme esittää lämpimät kiitoksemme kirjan kirjoittajille professori Tuomas Heikkilälle, dosentti Esko M. Laineelle, dosentti Juha Meriläiselle ja professori Sini Mikkolalle sekä teoksen toimittajalle hiippakuntadekaani TT Mika Nokelaiselle ja kuvatoimittajalle FM Karoliina Haapalehdolle huolellisesta ja asiantuntevasta työstä. Kiitämme Kustannusosakeyhtiö Siltalaa asiantuntevasta ja joustavasta yhteistyöstä teoksen valmistamisen eri vaiheissa sekä Turun arkkihiippakunnan tuomiokapitulia

ja Pyhän Henrikin säätiötä taloudellisesta tuesta, joka on osaltaan mahdollistanut teoksen julkaisemisen.

Historian tarkastelu on erityisen arvokasta aikana, jona luotamusta instituutioihin ja yhteisiin rakenteisiin haastetaan monin tavoin. Historia auttaa ymmärtämään, mistä olemme tulleet. Menneisyys ei anna valmiita vastauksia, mutta se voi avata näkökulmia ja rohkaista meitä tekemään parhaamme omalla paikallamme sukupolvien ketjussa.

Toivomme, että tämä kirja löytää lukijansa ja herättää kiinnostusta, oivalluksia ja keskustelua.

Turussa helluntaina 2026

Tapio Luoma, arkkipiispa

Mari Leppänen, piispa

Johdanto

Turun arkkihiippakunnan tuomiokapituli päätti juhlistaa 750-vuotismerkkivuottaan teettämällä historiateoksen. Kirjan toimitustyö uskottiin hiippakuntadekaani TT Mika Nokelaiselle. Kirjoittajiksi lupautuivat professori Tuomas Heikkilä, dosentti Esko M. Laine, dosentti Juha Meriläinen ja professori Sini Mikkola.

Kirjan ideointityössä päädyttiin siihen, että laaditaan ajantasaiseen tutkimukseen ja lähteisiin perustuva, otteeltaan tietokirjamainen teos, joka käsittelee tuomiokapitulin vaiheita kronologisesti sen synnystä nykyhetken kynnykselle.

Kun Turun tuomiokapituli vietti 700-vuotisjuhliaan vuonna 1976, tuomiokapituli tuotti professori Kauko Pirisen toimittaman teoksen *Turun tuomiokapituli 1276–1976*. Teos on näkökulmaltaan hallintohistoriallinen, ja siinä kuvataan perusteellisesti tuomiokapitulin jäsenistöä, tehtäviä, tuomiokapitulin käsittelemiä asioita ja maantieteelliseltä alueeltaan muuttuvan hiippakunnan hallintoa eri aikakausina.

Nyt käsillä olevassa historiateoksessa päädyttiin toisenlaiseen näkökulmaan. Huomio kohdistuu tuomiokapitulin toimijuuteen ja ulospäin suuntautuviin vaikutuspyrkimyksiin. Tämän takia kirjassa kuvataan tuomiokapitulin jäsenten käsityksiä ihmisyydestä, kristillisyydestä ja sivistyksestä. Samalla tarkastellaan kunkin aikakauden yhteiskunnallista ja teologista ilmapiiriä. Huomiota saa myös tuomiokapitulin kansainvälisiin suhteisiin, yhteiskunnallisiin kriiseihin sekä sosiaali- ja terveystieteisiin.

liittyvä toimijuus. Lisäksi kukin kirjoittaja on nostanut esiin tärkeinä pitämiään asioita sen mukaan kuin oma erityisasiantuntemus ja lähteet ovat antaneet aihetta.

Tuomiokapitulin kokonaisuuden voi nähdä koostuvan kolmesta eri toimijasta. Ensinnäkin siihen kuuluu laajoin valtaoikeuksin varustettu piispa, joita Turun tuomiokapitulissa on vuodesta 1998 asti ollut kaksin kappalein. Toiseksi on tuomiokapitulin hallintopäätöksiä tekevä kollegio, jonka jäseniä piispat ovat. Vuosisatojen kuluessa kollegiolla on ollut monenlaisia kokoonpanoja. Myös piispan ja kollegion välinen hallinnollis-muodollinen suhde on vaihdellut aikojen saatossa. Käytännön yhteistyöhön ovat vaikuttaneet myös henkilökemiat ja erot teologisissa näkemyksissä. Kolmanneksi piispan ja kollegion rinnalle alkoi 1960-luvulta alkaen kehkeytyä hiippakunnan seurakuntien työtä tukevien asiantuntijoiden joukko, josta muodostui 1970-luvun lopussa tuomiokapitulin toiminnallinen osasto. Tuomiokapitulin eri toimijat kuvastuvat eri luvuissa erilaisin painotuksin.

Kirjan johdantolukua seuraa neljä kronologisesti etenevää päälukua. Ensimmäisessä Tuomas Heikkilä kirjoittaa keskiaikaisesta tuomiokapitulista reformaatiokauden kynnykselle saakka.

Heikkilä pohtii, milloin ja millaisen prosessin tuloksena tuomiokapituli syntyi. Hän kuvaa tuomiokapitulin toimintaa tuomiokirkon jumalanpalveluselämästä vastaavana hengellisenä yhteisönä, oppineisuuden keskuksena ja hiippakunnan pappien kasvattajana. Samalla valottuvat tuomiokapitulin mittavat kansainväliset verkostot sekä yhteiskunnan kaikille tasoille ulottuva vaikutus.

Heikkilä arvioi tuomiokapitulin roolia yhteiskuntajärjestyksen, kristillisen identiteetin ja arvojen rakentajana. Hän tuo esiin myös piispojen ja tuomiokapitulin kansallista identiteettiä muokanneen historiapolitiittisen toiminnan.

Sini Mikkola tarkastelee tuomiokapitulia 1500-luvun alkupuolelta käynnistyneestä reformaatiosta 1600-luvun puolivälin

tienoilla päättyneeseen varhaisortodoksian aikaan saakka. Mikkola kuvaa tuomiokapitulin aseman ja toimintaedellytysten muutosta Ruotsin kuninkaiden politiikan puristuksessa. Lisäksi hän arvioi, missä määrin tuomiokapituli kykeni hoitamaan sitä laajaa tehtäväkenttää, joka sille keskiajan kuluessa oli muodostunut.

Mikkola analysoi tuomiokapitulin jäsenten laajaa kirjallista tuotantoa ja arvioi, miten tuomiokapitulin jäsenet sanoittivat uutta luterilaista uskontulkintaa. Samalla käy ilmi, millaisia hyveitä tuomiokapitulissa arvostettiin ja millaiseen elämäntapaan, tunneilmaisuun ja avioliittokäsitykseen tuomiokapituli halusi seurakuntalaisia kasvattaa.

Esko M. Laine käsittelee ajanjaksoa, joka alkaa 1600-luvun puolimaista eli ns. luterilaisen täysortodoksian ajasta ja päättyy demokratian läpimurtoon 1900-luvun alkuvuosien Suomessa. Artikkelin keskiössä on maaseutu, jossa valtaosa väestä asui.

Laine kuvaa ensin piispojen ja tuomiokapitulin luterilaisista lähtökohdista nousseen kasvatusajattelun sisällön ja tavoitteet. Tämän jälkeen katse kääntyy paikallistasolle seurakuntiin. Eri puolilla hiippakuntaa toteutettujen piispantarkastusaineistojen pohjalta Laine analysoi, mihin suuntaan piispat ja tuomiokapituli pyrkivät ohjaamaan ihmisten ajattelua, käyttäytymistä ja paikallista kulttuuria sekä miten näissä tavoitteissa onnistuttiin. Laineen analyysi paljastaa vivahteikkaan ja rosoisen kuvan suomalaisten kirkollisesta elämästä.

Luvun loppuosassa Laine pohtii, miten tuomiokapituli hahmotti yhteiskunnan demokratisoitumisprosessia ja millaisia vastauksia se löysi muuttuvan ajan vaatimuksiin.

Juha Meriläinen tarkastelee tuomiokapitulia Suomen itsenäistymisestä vuoteen 2010, jolloin arkkihiippakunnan piispana toiminut Kari Mäkinen astui arkkipiispan virkaan. Osion päättävässä epilogissa Meriläinen piirtää eläytyvän tuokiokuvan arkkipiispa

Mäkisen tunnelmista viimeisessä suuressa julkisessa virkatehtävässään muutamia päiviä ennen eläkkeelle siirtymistään. Mäkisen tuntoihin kiteytyvät kirkon muutoksen ja pysyvyyden suuret linjat.

Meriläisen tarkastelemana ajanjaksona suomalainen yhteiskunta koki rajuja murrosvaiheita. Aikaan mahtui sotia, maaltapako ja kaupungistuminen, teollistuminen ja kulttuuristen arvojen muutos sekä erivärinen poliittinen radikalismi. Meriläinen kuvaa näitä muutoksia ja sitä, miten tuomiokapituli niihin sopeutui ja etsi paikkaansa muuttuvassa toimintaympäristössä. Huomiota saavat kirkon kipeät kiistakysymykset kuten naisten pappeus ja samaa sukupuolta olevien avioliitto.

Meriläisen osiossa tutkiva katse kiertelee myös tuomiokapitulin sisällä. Hän tarkastelee tuomiokapitulin rakenteellista ja työyhteisöön liittyvää muutosta, johon kirkon työn muuttuminen viiveellä johti. Huomiota saavat muun muassa toisen piispanviran perustaminen tuomiokapituliin sekä toiminnallisen osaston synty.

Päälukuja seuraa kirjan toimittajan ja kirjoittajien yhteistyössä laatima koontiluku, jossa esitetään tiivistetysti päälukujen keskeinen sisältö ja arvioidaan tuomiokapitulin aseman ja merkityksen muutosta suomalaisessa yhteiskunnassa kahdeksan vuosisadan aikana. Lisäksi kuvataan lyhyesti nykyhetken tuomiokapitulia ja hahmotellaan jatkuvuuksia ja muutoksia keskiajalta nykyaikaan.

Teoksessa esiintyvien henkilöiden nimiä ei tutkimuksessa vallitsevan nykykäytännön mukaan ole suomalaistettu. Kaikkien päälukujen yhteinen lähde- ja kirjallisuusluettelo on sijoitettu kirjan loppuun.

Keskiajan tuomiokapituli

Valoa kirkolliseen alkuhämmärrään

Turun tuomiokapituli mainostaa itseään ”Suomen vanhimpana virastona”.¹ Kirkon keskusviraston slogan on vetävä – mutta liian vaatimaton. Todellisuudessa tuomiokapitulin juuret ulottuvat aikaan, jolloin Suomea² ei vielä ollut. Oli vain hajanaisia yhteisöjä, joita alkoivat hiljalleen yhdistää samanlaiset uskomukset, tavat, kulttuuri, verotus ja hallinto. Kirkko oli pitkään ainoa tekijä, joka yhdisti keskiajalla nykyisin Suomeksi kutsumaamme aluetta. Siksi keskiajan kirkon johtoryhmä, Turun tuomiokapituli, ei ole vain vanhempi kuin Suomi. Se loi Suomen keskiajalla.

Tuomiokapitulin syntymähetkenä pidetään perinteisesti vuotta 1276. Se on luku, jonka varaan on rakennettu juhlavuotia, historiahankkeita ja muistopuheita. Lähtökohtana on Turun piispan Paulus Juustenin 1560- ja 1570-luvuilla kokoaman *Suomen piispainkronikan* tieto, jonka mukaan tuomiokapitulin perusti piispa Catillus vuonna 1276.³ Juustenia varhaisemmat lähteet tietävät kuitenkin toisin: niiden mukaan tuomiokapituli perustettiin jo aiemmin. Viettäkö Turun tuomiokapituli siis 750-vuotisjuhlansa vääränä vuonna, kun se juhlii 2026? Kysymys ei ole vain akateeminen, sillä tuomiokapitulin synnyn ajoittaminen kietoutuu syvälle Suomen kirkollisen ja hallinnollisen historian juuriin.

Juhlavuosi, jota ei ole olemassa

Suomen kristillistymisestä on sukupolvien ajan kerrottu tarinaa synkästä pakanamaasta, jonka lännen kirkko valloitti ristiretkillä 1100- ja 1200-lukujen mittaan. Kuva on kuitenkin pyhimyslegendojen ja muun kirkollisen propagandan rakentama, jälkikäteen ja voittajan historiankirjoituksen oikeutuksella. Todellisuudessa kristinusko ei saapunut Suomeen yhdellä rysäyksellä vaan vuosisatojen saatossa, ja se alkoi tihkua tänne viimeistään 500-luvulla. Ainakin 1000-luvulta lähtien Varsinais-Suomessa oli kristillisiä yhteisöjä, joiden opit ja käytännöt saattoivat olla varsin kirjavia. Näiden protoseurakuntien kirkollisen elämän yhtenäistäminen ja jäsentäminen tiiviimmin osaksi lännen kirkon organisaatiota tehostui 1100-luvun puolimailta lähtien.⁴

Nykyisen ruuhka-Suomen seutujen kristinopin järjestäminen oli osa laajempaa kansainvälistä kehitystä. Paavin lähipiiristä Italiasta lähteneen uudistusliikkeen merkeissä Skandinavian kirkot organisoiitiin kolmeen kirkkoprovinssiin. Pohjanlahden itäpuoliset kristityt alueet kuuluivat Uppsalan kirkolliseen valtiopiiriin, ja mahdollinen ns. ensimmäinen ristiretki nyky-Ruotsin puolelta Suomeen 1150-luvulla lienee liittynyt juuri Uppsalan pyrkimyksiin organisoida uskovia kansainvälisen mallin mukaisesti.⁵

Kehitys oli hidasta, ja varsinainen laajempaan kokonaisuuteen niveltynyt seurakuntien verkosto näyttää hahmottuneen Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa 1200-luvun alkupuolella. Samoihin aikoihin, perimätiedon mukaan vuonna 1229, Suomen kirkollinen keskuspaikka siirrettiin Nousiaisista Koroiisiin.⁶ Ensimmäinen varmuudella todennettavissa oleva Suomen oma piispa, Thomas (k. 1248), vaikutti samoihin aikoihin.⁷

Mitä pidemmälle kirkollinen organisaatio eteni, sitä suurempi oli tarve keskushallinnolle. Paavin kirje mainitsee piispa Thomasin apuna toimineen kapitulin, mutta kyse ei ilmeisesti ollut

Turkuun 1200-luvun jälkipuoliskolla perustettu tuomio-
kapituli on Suomen vanhimpia instituutioita ja samalla
maan vanhin yhä toimiva virasto.

Tämä kirja kertoo, miten tuomiokapituli on vuosisato-
jen aikana vaikuttanut kirkolliseen ja yhteiskunnalliseen
elämään Suomessa. Se seuraa tuomiokapitulin matkaa
keskiajalla tuomiokirkon yhteydessä toimineesta hen-
gellisestä yhteisöstä 2000-luvun seurakuntia tukevaksi
asiantuntijaorganisaatioksi. Samalla kirja avaa kiinnosta-
van näkökulman siihen, kuinka syvästi kirkko on ollut
rakentamassa suomalaista kulttuuria ja yhteiskuntaa.

Kirjan kirjoittajat ovat ansioituneita kirkkohistorian
tutkijoita. Teos sopii kaikille, jotka ovat kiinnostuneita
kirkon, sivistyksen ja kulttuurin historiasta.

Kannen suunnittelu Karoliina Haapalehto
ISBN 978-952-388-656-8
KL 92